

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ОРФОЕПІЇ, ФОНОСТИЛІСТИКИ ТА СОЦІОФОНЕТИКИ

© Олександр Петренко, 2000

Таврійський національний університет, Сімферополь

Соціальна лінгвістика як один із розділів науки про мову багато в чому залежить як від розвитку соціуму в цілому, так і від конкретних суспільних умов, які стимулюють проведення тих чи інших соціолінгвістичних досліджень. Лінгвістами багатьох країн активно розроблюється проблема співвідношення нормування і варіативності мовлення з урахуванням всього комплексу чинників, які регулюють реалізацію сегментного складу мови. За словами одного із засновників новітнього мовознавства Вільгельма фон Гумбольдта, «мовні знаки - це обов'язково звуки», які є засобом передавання акустико-звукового образу слова [3, С.302].

Говорячи про формування наукового напрямку в теорії сучасних літературних мов і соціолінгвістиці в аспекті їх варіативності на національному рівні, А.І.Домашнев підкреслював той вагомий внесок, який зробили у розробку цих питань українські мовознавці, у першу чергу, Ю.О.Жлуктенко, О.І.Чередниченко, О.Є.Семенець, В.І.Карабан та ін. [4, С.99-110]. За останні роки з'явилося чимало цікавих праць, присвячених вивченню мовної ситуації в Україні і державах Центральної та Східної Європи у післяперебудовний час. [5]. Важливим стимулом для проведення подібних досліджень є ті соціальні процеси та явища, які відбуваються буквально на очах теперішньої генерації. Розпад соціалістичного табору, дезінтеграція СРСР, зміцнення позиції США в світі як єдиної супердержави, об'єднання Німеччини і створення єдиного простору об'єднаної Європи безпосереднім чином відображаються в мові.

Сучасний період розвитку соціолінгвістики та соціофонетики передбачає всебічне вивчення мовної варіативності, пов'язаної з різними соціальними ознаками носіїв мови, такими як належність до соціальної чи професійної групи; соціальний статус мовця, сукупність соціальних ролей. Важливий вплив на фонетичні особливості мовлення здійснюють професія, стать, вік людини, а також зміни мовленнєвої поведінки у різні періоди життя. «Всі слова пахнуть професією, партією, певною людиною, генерацією, віком, днем і годиною. Кожне слово пахне контекстом і контекстами, в яких воно жило своїм соціальним, напруженим життям», - підкреслює М.М.Бахтін [1, С.166]. Стратифікаційному аналізу мовленнєвої поведінки інформантів, членів різних соціальних груп на вимовному рівні фактично не приділялось належної уваги, досить фрагментарно досліджувалися фонетичні особливості мови дітей, зміни вимовних особливостей мовців протягом кількох років їх життя.

Необхідність пошуку витоків мовних змін та можливість їх пояснення привели лінгвістів до дослідження більш тісних і витончених взаємовідносин між мовними і соціальними структурами. У мові відбуваються потужні процеси, які нерідко важко пояснити. Суть цих процесів і є об'єктом сучасних лінгвістичних досліджень. Ці процеси пов'язані із поступовою диференціацією населення, так що представникам однієї генерації стає все важче зрозуміти осіб, які належать до іншої генерації. Те ж саме стосується відмінностей всередині мовних угруповань в мовленні представників різних соціальних груп, розбіжностей у чоловічих та жіночих варіантах, особливостей мовлення дітей і т.п. Л.І.Прокопова підкреслює, що в дискусіях про перспективи й основні напрямки розвитку літературної мови неминуче виникає питання про те, який

соціолект або діалект чинить вирішальний вплив на формування орфоепічної норми мови [6, С.163-168].

При оцінці питання мовних змін часто звучать досить протилежні твердження. Так, за словами Е.Хаугена, деякі зовнішні причини мовних змін можна прийняти лише за умов великої обережності. Ні клімат, ні окупація, ні фізіологія, ні характер, ні історія не можуть бути причинами, які викликають такі глибокі лінгвістичні зміни, як пересування германських приголосних або зсув голосних в англійській мові, умлаут і втрату закінчень в більшості романських і германських мов [10, С.222]. Досить категорично у цьому зв'язку лунає і точка зору Л.Блумфілда: «Хоч багато які звукові зміни скорочують лінгвістичні форми, спрощують фонетичну систему, або ж будь-яким іншим чином зменшують трудність висловлювання, досі жодному досліднику не вдалося встановити кореляцію між звуковими змінами і попереднім явищем - причини звукових змін невідомі» [8].

Протилежної думки А.Мейє, який вважає, що соціальні зміни служать єдиним варіаційним елементом, до якого можна звернутися для пояснення мовних змін, оскільки мовні зміни являють собою наслідки соціального варіювання, інколи безпосередні і прямі, але набагато частіше опосередковані й непрямі [12]. Так, наприклад, Г.Вольф вважає, що стародавньовірхньонімецьке пересування приголосних розпочалося у середньофранкському спочатку тільки в одній соціальній групі, а саме, в аристократії, яка шукала з політичних міркувань мовного союзу із верхньонімецькими племенами. Автор вбачає процес виникнення і розвитку мовної зміни в межах окремої соціальної групи (*престиж еліти*) [14]. На думку Г.Вольфа, мовні зміни - це не одноразовий акт, а досить довгий процес. Спочатку він відбувається на рівні ідіолекту. Тільки після його прийняття більш широким колективом мовців індивідуальна зміна отримує шанс бути визнаною мовною спільнотою.

У сучасних дослідженнях мовна варіативність досить закономірно залучає до стилістичного аспекту. Питання про визначення стилів вийшло на перший план у лінгвістиці давно і є, по суті, ключовим питанням, від якого залежить вирішення багатьох інших проблем. Перші спроби функціонально-стилістичної диференціації мовних явищ німецької мови належать лексикологам, як, наприклад, Р.Клаппенбах, яка розподілила лексику в академічному «Словнику сучасної німецької мови» за чотирма функціональними стилями мови [11]. У «Великому словнику німецької вимови» вперше зроблено спробу позначити деякі розбіжності у мовленнєвій поведінці носіїв німецької мови з урахуванням трьох стилістичних різновидів мовлення, які пов'язані зі зміною ситуації спілкування:

1. Вимова при декламуванні, а також при читанні без мікрофона доповіді в урочистих обставинах;
2. Вимова при читанні манускриптів на радіо або читання художніх текстів прози;
3. Вимова у спокійній, діловій розмові або доповідь, зроблена у невимушених, ділових обставинах [9]. Дана диференціація ґрунтується на дослідженнях Г.Майнхольда [13] та С.М.Гайдучіка [2] про фоностилістичні аспекти усного німецького мовлення і бере свій початок в традиціях лєнінградської лінгвістичної школи Л.В.Щерби, який розрізняв, як відомо, повний і розмовний стилі мовлення [7].

Однією з центральних проблем соціолінгвістики є проблема соціально обумовленої варіативності мовлення, яка характеризується наявністю двох параметрів - ситуативного і стратифікаційного. Ситуативна варіативність виявляється у переважному використанні

тих чи інших мовних засобів залежно від соціальної ситуації. Стратифікаційна варіативність безпосередньо пов'язана із соціальною структурою суспільства і виявляється у мовних і мовленнєвих відмінностях, які є типовими для представників різних соціальних верств і груп. При дослідженні соціальної диференціації мови взаємодія стратифікаційного і ситуативного параметрів є особливо важливою, тому що дозволяє вивчати мовлення не тільки в різних соціальних ситуаціях спілкування, але і диференціювати особливості мовленнєвої поведінки представників різних соціальних груп у схожих ситуаціях спілкування.

Соціолінгвістичне дослідження варіативності вимови дозволяє встановити закономірності, котрі характеризують не сталі, а змінні правила мовленнєвої поведінки. Елементами вимовних варіантних структур стають *фонологічні змінні (ФЗ)*, під якими розуміються розходження або непослідовність, які виявляє конкретна форма мови у порівнянні з абстрактним вимовним стандартом. Реалізація ФЗ та їх варіантів у мовленні інформантів дає можливість визначати середні показники кожної ФЗ та її варіантів у різних ситуаціях спілкування, тобто вивести змінні правила реалізації у кожній варіації. Встановлення особливостей реалізації сегментного складу у вимові окремої соціальної групи мовців і визначення середніх показників реалізації ФЗ дозволяють пов'язати вимову інформантів із вибором певного стилю вимови.

Відхилення, які зустрічаються на усіх мікролінгвістичних рівнях, у тому числі в лексиці і вимові, можуть об'єднуватися у соціальний діалект. Із цих відхилень створюється нова норма, яка є характерною для певної соціальної групи носіїв мови. У сучасному суспільстві виникла нова структура соціальної диференціації мови - *соціолект*. Соціальні діалекти розглядаються як варіанти мови, які використовуються тими чи іншими соціальними угрупованнями або спільнотами людей (М.М.Маковський; R.Маскаулау). Широкого поширення останнім часом набуло поняття соціолекту у ФРН. Г.Глінц, Є.-П.Кестер, М.Йлезен визначають соціолект як мовну форму, типову для певної групи носіїв мови, не пов'язаних регіональним походженням. Г.Хайке, Х.Штегер, Р.Водак вважають, що соціолект - це надіндивідуальне використання елементів мовної системи, типове для певної групи членів мовної спільноти. Соціальний діалект розглядається навіть як третій вимір (*drille Dimension*), поряд із першим та другим - простором і часом (Маскаулау). В англomовній лінгвістичній літературі зустрічається тлумачення соціолекту (*social dialect*), яке використовується синонімічно по відношенню до термінів «соціолект», «*Soziolekt*», як мовного варіанта, який відрізняється від інших подібних йому варіантів рядом рис фонетичного, граматичного або лексичного характеру.

Однією з перших робіт, присвячених проблемі стратифікації мовних варіантів у Німеччині, є монографія В.Штайніга „*Soziolekt und soziale Rolle*“ (1976). Вперше у соціолінгвістиці Німеччини автором було представлено розуміння соціолекту з погляду проблеми мовної варіативності:

- Соціолект відображає мовленнєву поведінку групи індивідуумів, об'єднаних комплексом соціальних ознак.
- При аналізі мовної варіативності члена даної соціальної групи первинною є оцінка варіативності його мовлення на погляд представника іншої соціальної групи, а не його суб'єктивна оцінка власного мовлення.
- Соціолекти знаходяться у тісному взаємозв'язку із територіальними діалектами з урахуванням чинників суспільно-історичного характеру.

У структурно-функціональній соціології і соціолінгвістиці отримала розвиток «рольова теорія», яка має свій виток в теорії соціалізації особистості. Під соціалізацією індивіда розуміється процес, при якому у людини, народженої з широким спектром поведінкових можливостей, розвиваються типи поведінки, які дозволяють їй виконувати певні соціальні ролі, обмежені правилами і нормами її соціального оточення.

1. Бахтин М.М. *Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет.* - М., 1975. - 502с.
2. Гайдучик С.М. *Фоностилистический аспект устной речи: Экспериментально-фонетическое исследование на материале немецкого языка. Автореферат дис. ... докт. филол. наук: 10.02.04 / - ЛГУ.* - Л., 1973. - 31с.
3. Гумбольдт, Вильгельм фон. *Избранные труды по языкознанию.* - М., 1984. - С.302.
4. Домашнев А.И. *Концепция национального варианта литературного языка // Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія.* - К.: Вид-во Довіра 1995. - С.99-110.
5. *Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія. (Пам'яті професора Ю.О. Жлуктенка).* - Київ, 1995; *Sprachpolitik in Mittel- und Osteuropa.* - Passagen-Verlag. - Wien, 1995; *Социальная лингвистика в Российской Федерации (1992-1998 гг.).* - М., 1998.
6. Прокопова Л.І. *Соціолект школярів і німецька літературна норма вимови // Мови європейського культурного ареалу. Розвиток і взаємодія.* - К.: Вид-во Довіра, 1995. - С.163-168.
7. Щерба Л.В. *Теория русского письма. (Отв. ред. Л.Р.Зиндер.)* - Л.: Наука, 1983. - 134с.
8. Bloomfield L. *Language.* - New York: Henry Holt, 1933.
9. GWDA: *Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache.* - Leipzig, 1982.
10. Haugen E. *Social factors of sound change.* // *Proceedings of the IX-th Intern. Congress of Phonetic Sciences.* - Copenhagen, 1980. - Vol.III. - pp.222-237.
11. Klappenbach R., Steinitz W. (Hrsg.) *Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache.* - 6 Bde. - Berlin, 1969-1977.
12. Meillet A. *Linguistique historique et linguistique generale.* - V. 1., Paris, 1926.
13. Meinhold G. *Deutsche Standardsprache. Lautschwächungen und Formstufen.* - Jena: Friedrich Schiller Universität, 1973. - 147S.
14. Wolf H. *Sprachwandel in soziolinguistischer Sicht.* // *Germanistische Linguistik.* - Olms. - Varia 1, 1970. - Nr.6. - 700S.

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ МОВИ В СУЧАСНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

© Данило Петренко, 2000

Кримський державний аграрний університет, Сімферополь

На межі третього тисячоліття мовознавці вимушені констатувати той факт, що лінгвістика помітно розсіяла свою увагу: вчені, які вивчають, наприклад, категорію роду, не мають нічого спільного з тими, хто вивчає категорію вічливості в мові; ще менш схожим є предмет дослідження фонологів і фахівців з теорії мовленнєвих актів. Е.Бенвініст, який передбачав такий хід розвитку лінгвістики, писав декілька десятиліть тому: «Властивості мови є настільки своєрідними, що можна, по суті, говорити про наявність у мові не однієї, а декількох структур, кожна з яких могла б послужити основою для виникнення єдиної цілісної лінгвістики» [1, С.45].

І такі «цілісні лінгвістики» почали виникати у другій половині ХХ століття. Це соціолінгвістика і психолінгвістика, антропологічна лінгвістика і етнолінгвістика, лінгвокультурологія, етнопсихолінгвістика і соціопсихолінгвістика і т. ін.

Зацікавленість проблемою різноманіття мовних можливостей походить ще з епохи її усвідомлення людиною і не послаблюється протягом тисячоліть. Усі спроби створення «універсальних граматики» та інші експерименти з пошуку «досконалої мови» залишилися приреченими на невдачу. В 1994 році вийшла у світ монографія Умберто Еко «В пошуках досконалої мови», присвячена історико-філософському осмисленню цих питань. У заключному розділі автор висловлює просту за своєю очевидністю думку про те, що розмежування мови спричинилося не створенням нових мов, а тим, що «прамова» «вже містила в собі всі мови» [5, С.356]. Варіювання на будь-